

УДК [930.253 : 94] (477) «1941/1944»
DOI: 10.26693/ahpsxxi2020.02.015

УКРАЇНЦІ У НІМЕЦЬКИХ МЛИНАХ СМЕРТІ (1941-1944 рр.)

Вікторія Становська,

e-mail: viktoria.stanovskaa@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9500-6426>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10

У статті розглядаються соціальні, політичні та правові уявлення про депортацію остарбайтерів з УРСР до Німеччини у період Другої світової війни. Подано фактологічно-документальні джерельні підходи до визначення феномену насильницької депортації населення УРСР. Неупереджено та максимально принципово розглянуто докази злочину проти української нації з боку німецького командування. До уваги представлено здатність створення підпільних організацій у межах території концентраційних таборів як елемент руху опору українців проти німецького поневолення.

Ключові слова: Аушвіц-Біркенау, 1941-1944 рр., Освенцим, трудові табори

Постановка проблеми. Примусова праця у Третньому Райху почалася як компроміс, не була спланованою і не мала чітких планів. Але вона створила систему, яка дозволила примусити працювати на себе мільйони людей. Упродовж Другої світової війни на території нацистської Німеччини та на окупованих Райхом землях працювало приблизно 13,5 млн. чоловіків, жінок і дітей з 26 країн Європи¹. З них понад 4,5 млн. були військовополоненими та майже 8,5 млн. становили цивільні робітники та в'язні концентраційних таборів². Друга світова війна стала кровопролитною в історії людства, невід'ємним фактом якого є насильницьке поневолення східних робітників німецьким командуванням у концтаборі Аушвіц-Біркенау на території польського міста Освенцим.

Аналіз останніх досліджень. Треба відмітити, що окремі аспекти цієї проблеми вже піднімалися українськими й іноземними вченими. До цієї теми зверталися такі знані українські історики, як М. Дубик³, М. Марунчак⁴, Т. Пастушенко⁵, польський учений К. Дунін-Вонсович⁶ та ін. Відзначимо також колективну працю за редакцією В. В'ятровича⁷. Проте, незважаючи на інтерес учених стосовно питання насильницьких поневолень українців німецьким командування у період Другої світової війни, тема є актуальною та потребує подальшого вивчення.

Метою статті є висвітлення незламності духу українців на прикладі створених

¹ Бродский, Е.А. (1970). *Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941-1945 гг.)*. Москва: Наука, 253.

² Там само, 221-222.

³ Дубик, М. (2000). *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України / 1941-1944*. Київ: Наукова книга.

⁴ Марунчак, М. (1996). *Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах*. Вінніпег.

⁵ Пастушенко, Т. (2009). *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. Київ: Інститут історії України.

⁶ Dunin-Wąsowicz, K. (1983). *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1933-1945*. Warszawa, 57.

⁷ В'ятрович, В. (ред.). (2019). *Триумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах*. Львів: Український інститут національної пам'яті; Центр досліджень визвольного руху; Папуга.

ними угрупувань на території найбільших центрів поневолення німців не лише за територіальним показником, а в першу чергу за кількісним показником жертв за період з 1941 по 1945 рр.

Авторка поставила перед собою наступні завдання: висвітлити роль руху опору українців як однієї із націй, що потерпали від знущань жорстокого ворога в обличчі керівництва Третього Райху. Визначити основний вектор подій, які стали безповоротною подією не тільки для історії України, а й для багатьох націй, що стали жертвами чисток «титульної нації»; показати центри масових знищень на території Німеччини у зазначений період; акцентувати увагу на протиріччях і сенсаційних фактах знущань нечуваної жорстокості проти українців, при цьому об'єктивно аналітично оцінюючи загальну картину концтаборів.

При написанні статті авторка використала загальнонаукові емпіричні (опис) і теоретичні (аналіз, синтез, індукція, пояснення й узагальнення) методи дослідження.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна спричинила розростання системи концтаборів до небачених розмірів. У 1940 р. в окупованій Польщі СС спорудили концтабори Аушвіц біля м. Освенцима і Майданек на околиці м. Любліна. Війна також перетворила концтабори на інструмент геноциду.

Першими жертвами масового знищення стали радянські військовополонені. З 1942 р. табори долучили до «остаточного вирішення єврейського питання». Сотні тисяч західно- і центральноєвропейських євреїв були депортовані до Аушвіца й Майданека, які стали виконувати функції таборів смерті. Слабких, хворих і старих відразу відправляли до газових камер. Решту мала добити каторжна праця. Концентраційні табори стали джерелом рабів для німецьких індустріальних концернів⁸. Тож 1942 р. Інспекцію концтаборів приєднали до Головного адміністративно-господарського управління СС. Кожен табір обріс густою мережею філій, які розташовувалися при певному підприємстві. Підкорені нації змушені були працювати на благо економічної могутності завойовників. У 1943 р. концентраційні табори принесли Райху прибуток у 200 млн. райхсмарок, наступного року – вже 500 млн.

Україна не була незалежною державою, тож СС не визнавали українців як окрему націю. Уродженці радянської України у табірній статистиці проходили як громадяни СРСР. Усіх їх нацисти позначали літерою R – «росіяни». Західних українців ідентифікували як P – «поляків», оскільки до війни вони були громадянами Польщі. Крім того, українцям у таборах доводилося бути «румунами», «чехами» тощо. Лише група українських націоналістів у концтаборі Аушвіц домоглася, щоб їх визнали як українців⁹.

Основні положення стосовно використання українців були викладені у так званих «Указах про остарбайтерів» підготовлених спеціальною комісією РСГА і підписаних Г. Гімлером 20 лютого 1942 р.¹⁰ Вони передбачали контроль над їхньою працею, пересуваннями, дозвіллями і навіть статевим життям.

Українці одна із чисельних етнічних груп, які потрапили до концтабору Аушвіц-Біркенау. Проте були чи не єдиною етнічною групою, котру зсередини було поділено на підгрупи на підставі довоєнної державної приналежності. Саме це й стало причиною внутрішньої відмінності в особливостях спілкування, манерах поведінки та політичних переконань.

Ще однією причиною була асиміляція основної маси українців між іншими спільнотами, що були сформованими на підставі належності до однакової категорії в'язнів (радянські військовополонені або остарбайтери), або політичної належності (наприклад, громадяни СРСР чи Польщі).

Єдиним винятком консолідованих українців, яка зберегла у таборі смерті Аушвіц внутрішню солідарність і сформувала угрупування взаємодопомоги, були частково радикально налаштованих членів Організації Українських Націоналістів.

⁸ В'ятрович, В. (ред.). (2019), 15-17.

⁹ Там само, 5-6.

¹⁰ Пастушенко, Т. (2009), 99.

Основним наслідком консолідації українців стало виникнення мереж взаємодопомоги підпільного типу та безпосередньо рух опору німецькому поневоленню на території комплексу концтаборів у м. Освенцим.

Перша група членів ОУН прибула в Аушвіц 20 липня 1942 р. і була привезена з Кракова. Наступна, чисельністю 24 особи, прибула звідти ж 8 серпня того ж року¹¹. Найбільша група членів ОУН була привезена зі Львова на початку листопада 1943 р.¹²

Надалі між поневоленими українцями була розгорнута мережа взаємодопомоги за принципом спільного походження. Приклад таких мереж, за ствердженням дослідника теми опору у концтаборах К. Дуніна-Вонсовича, була першою стадією формування підпільних мереж в'язнів¹³.

Підпільні мережі виникали «знизу», поступово налагоджувалися контакти, за допомогою яких уникали роботи, роздобували додаткову пайку їжі, знаходили фізично легшу роботу. Поступово всередині угруповання розподіляли функції, які чітко корелювали з об'єктивними можливостями конкретного в'язня – учасника групи¹⁴. Як і будь-яка мережа, вона мала лідера, який управляв і координував усі дії групи. Мова йде про угруповання членів ОУН(б), яких ув'язнили в Освенцимі, підпільній організації під назвою «Искра», яку створили влітку 1942 р. у м. Вурцен, поблизу Лейпцига.

Прослідковуючи динаміку розвитку організації, зазначимо, що близько кінця 1944 р. до угруповання «Искра», яке нараховувало кілька сотень членів, входили польські та французькі цивільні робітники, а також громадяни Німеччини, що мешкали у навколишніх селах і містечках, і примусові робітники Лейпцига. Члени «Искри» проводили переважно пропагандистську діяльність серед іноземних примусових робітників, таємно слухали радіо, поширювали інформацію про ситуацію на фронтах, збирали одяг і продукти харчування для військовополонених. Проте, варто віддати належне ролі українця як організатора руху опору знуцанню німецького керівництва – Миколі Климишину. Він координував усі зусилля та взяв на себе відповідальність за виживання якнайбільшої кількості в'язнів-українців. Обрання керівника стало фактично приводом вважати стихійну мережу повноцінною підпільною організацією. Тому і наслідком стало стрімке зростання ризику стосовно всіх учасників, в особливості – для керівника, адже за участь у таємній організації передбачалося вбивство як єдиний спосіб покарання.

Оскільки Климишин, прибувши до концтабору, по-перше, мав досвід у керівництві, адже до арешту був координуючим членом Північної похідної групи, то усе це робило його приналежним до групи так званих «сеньйорів»¹⁵. І, по-друге, він був найстаршим серед тих, хто прибув у липні-серпні 1942 р. У своїх спогадах М. Климишин пише: «Я був найстаршим з них і повинен був їм дати приклад у тяжку хвилину»¹⁶. Окрім Миколи Климишина, до цієї групи входили Михайло Кравців, Лев Ребет, Роман Малащук, Данило Чайковський, Борис Вітошинський¹⁷.

Знання німецької мови допомогло Климишину опинитися у 1943 р. на неважкій фізично роботі, яка сама собою збільшувала шанси на виживання, коли зростає кількість ув'язнених з України й, очевидно, країн у складі СРСР загалом. Зазвичай ці в'язні не знали німецької мови, яка була мовою оформлення документів у Аушвіці і, щоб з їхніх слів записувати дані у в'язничні картки, були потрібні ті, хто знав і украї-

¹¹ Марунчак, М. (1996), 106, 108.

¹² Ісаюк, О. (2017). Роль керівника мережі взаємодопомоги в Аушвіці на прикладі Миколи Климишина і групи членів ОУН(б), ув'язнених в концтаборі Аушвіц (1942-1944 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник*, спецвипуск II, 92-93.

¹³ Dunin-Wąsowicz, K. (1983). *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1933-1945*. Warszawa, 57.

¹⁴ Ісаюк, О. (2017), 93.

¹⁵ Марунчак, М. (1996), 108.

¹⁶ Климишин, М. (н.д.). *В поході до волі*. [Б.м.], 2, 93.

¹⁷ Марунчак, М. (1996), 109.

нську чи російську, і ті, хто володів німецькою настільки, щоб без ускладнень писати. У результаті кілька ув'язнених членів ОУН(б), серед них і Климишин, потрапили до реєстраційного бюро¹⁸.

Відповідно до стандартів Аушвіцу, така робота мала велику перевагу для тих, кому потрібно було бути в курсі, хто прибув до табору. Реєстраційне бюро відкрило перед Климишином можливість вплинути на формування списків на транспорт, який займався перевезенням в'язнів до інших концтаборів. З часом Микола Климишин виробив своєрідну процедуру для перевірки того, хто чого потребує. За спогадами Василя Кардаша, виглядало все більш-менш так: щовечора, перед тим, як вимикали освітлення, Климишин за чергою обходив усіх в'язнів-українців, кого міг, причому не тільки членів ОУН(б), а й не членів, як правило, колишніх остарбайтерів родом з Центральної та Західної України, і розпитував, чи вони мають їжу, взуття, верхній одяг. Як правило, не задовольнявся ствердними відповідями, а просив показати, очевидно, передбачаючи, що частині признатися у відсутності того чи іншого не дозволить гордість. Після такої перевірки, яка давала інформацію про потреби конкретних в'язнів, Климишин давав завдання так званим «старим номерам», тобто тим, які вже якийсь час перебували у таборі, роздобути усе необхідне, в залежності від можливостей¹⁹.

Сам Климишин доволі часто використовує у спогадах формулювання на зразок «мене не повідомили», «мені не сказали»²⁰, що додатково свідчить про існування серед членів ОУН(б) в Аушвіці внутрішньої системи оповіщення про важливе. Ще одним постійним елементом координованої взаємодопомоги було запас хліба. Додаткові порції віддавали ті члени групи, які працювали на кухні і там могли підживитися²¹.

Організація допомоги з часом була розширена на колишніх остарбайтерів і військовополонених з Червоної армії, уродженців Центральної та Східної України. Більшість «бандерівців» сприймали це, як продовження та реалізацію, по мірі можливостей, постулату про соборність української нації²², але не виключено, що свою роль зіграла особиста симпатія Миколи Климишина до наддніпрянців загалом.

За свідченням Василя Кардаша, «а хлопців «зі Сходу» він як рідних братів приводив до нас на штабу і чим міг – допомагав»²³. Сам Микола Климишин аргументував свою позицію так: «Між ними були й не-члени ОУН... та ми з того не робили різниці, з уваги на особливі умовини. Ми всі були в'язнями концентраційного табору»²⁴.

Справжнім викликом для організаторських умінь Миколи Климишина було прибуття до Аушвіцу групи дівчат і жінок – членкинь ОУН(б). Як представниці Організації, вони мали повне право розраховувати на допомогу товаришів. Але існувала суттєва перешкода – жінки опинилися у відділенні Аушвіц-Біркенау, яке було розташоване на відстані трьох кілометрів від основного табору і куди вхід в'язням-чоловікам був заборонений. Використали факт, що пральня була спільна для обох таборів. У пральні працював один з приналежних до «Бандерагрупе» Олекса Пилипенко. Через нього організували передачі потрібних речей у жіночий табір – на жаль, ще невідомо, хто відповідав за отримання передач серед жінок.

Такий спосіб мав один недолік – через пральню було майже неможливо передавати їжу, а це був основний ресурс для виживання в Аушвіці. Оскільки, спільним між чоловічим і жіночим таборами була не тільки пральня, а й деякі медичні інструменти, наприклад, стерилізатор, конструкція якого дозволяла проносити продукти.

¹⁸ Климишин, М. (н.д.), 114.

¹⁹ Кардаш, В. (1992). Справжній друг і провідник. В *У боротьбі за українську державу* Львів: «Меморіал». 734.

²⁰ Климишин, М. (н.д.), 140-141.

²¹ Там само, 110.

²² Мірчук, П. (1957). *У німецьких млинах смерті*. Лондон.

²³ Кардаш, В. (1992), 736.

²⁴ Климишин, М. (н.д.), 124.

Подібні речі курсували між Аушвіц I і Аушвіц II у середньому щотижня. За дорученням керівництва один з в'язнів, Михайло Марунчак, повідомив працівника ревіру (табірного шпиталу) санітара СС Шерпе про власне бажання транспортувати стерилізатор. Шерпе був вибраний не випадково, оскільки, на відміну від більшості есесівців, ставився до в'язнів більш-менш людяно. У результаті домовленості з Шерпе, який виконував роль конвоїра, М. Марунчак проніс усередині стерилізатора масло²⁵.

Незважаючи на такі перешкоди, українцям, зокрема Миколі Климишину, вдалося налагодити систему взаємного інформування та допомоги. З часом ефективність і рівень контактів невеликої групи ув'язнених в Аушвіці членів ОУН дозволила навіть проводити операції, які вимагали зв'язку з підтабором Аушвіц II, так званим Аушвіц-Біркенау.

Таке зосередження зусиль, спрямованих на концентрацію всіх членів ОУН(б) із середовища в'язнів у одному місці та підтримання між ними постійного контакту, дозволило швидко реагувати у випадку потреби допомоги в складній ситуації. Підсумком цієї діяльності стало те, що група членів ОУН(б) пережила ув'язнення в Аушвіці без великих втрат.

Висновки. Отже, примусова праця у Третньому рейху почалася як компроміс, не була спланованою та не мала чітких планів. Але створила систему, яка дозволила примусити працювати на себе мільйони людей. Упродовж Другої світової війни на території нацистської Німеччини та на окупованих Райхом землях працювало приблизно 13,5 млн. чоловіків, жінок і дітей з 26 країн Європи²⁶.

Автори наводять приклад супротиву українських оstarбайтерів у підпільній організації під назвою «Іскра», яка вдало пропагувала серед іноземних примусових робітників: таємно слухати радіо, поширювати інформацію про ситуацію на фронтах, збирати одяг і продукти харчування для військовополонених.

REFERENCES

- Brodkii, E.A.** (1970). *Vo imia pobedy nad fashizmom Antifashistskaia borba sovetskikh liudei v gitlerovskoi Germanii (1941-1945 gg.)* [In the name of victory over fascism. The anti-fascist struggle of the Soviet people in Nazi Germany (1941-1945)]. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Dubyk, M.** (2000). *Dovidnyk pro tabory, tiurny ta hetto na okupovani terytorii Ukrainy / 1941-1944* [Handbook of camps, prisons and ghettos in the occupied territory of Ukraine / 1941-1944]. Kyiv: Naukova knyha [in Ukrainian].
- Dunin-Wąsowicz, K.** (1983). *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1933-1945* [Resistance movement in Nazi concentration camps 1933-1945]. Warszawa [in Polish].
- Isaiuk, O.** (2017). Rol kerivnyka merezhi vzaieמודopomohy v Aushvitsi na prykladi Mykoly Klymyshyna i hrupy chleniv OUN(b), uviaznenykh v kontstabori Aushvits (1942-1944 rr.) [The role of the head of the mutual aid network in Auschwitz on the example of Mykola Klymyshyn and a group of OUN(b) members imprisoned in the Auschwitz concentration camp (1942-1944)]. *Skhidnoieuropeyskyi istorychnyi visnyk*, spetsvypusk II, 92-99 [in Ukrainian].
- Kardash, V.** (1992). Spravzhnii druh i providnyk [A true friend and guide]. In *U borotbi za ukrainsku derzhavu* (ss. 731-738). Lviv: «Memorial» [in Ukrainian].
- Klymyshyn, M.** (N.d.) *V pokhodi do voli* [On the march to freedom]. [n.m.], 2 [in Ukrainian].
- Marunchak, M.** (1996). *Ukrainski politychni viazni v natsytskykh kontsentratsiynk taborakh* [Ukrainian political prisoners in Nazi concentration camps]. Vinnipeh [in Ukrainian].
- Mirchuk, P.** (1957). *U nimetskykh mlynakh smerty* [In German Mills of Death]. London [in Ukrainian].
- Pasichniak, V.** (1992). Prozirky z moho tverdoho zhyttia [Sightings from my solid life] In *U borotbi za ukrainsku derzhavu* (ss. 569-575). Lviv: «Memorial» [in Ukrainian].
- Pastushenko, T.** (2009). *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942-1953)* [Ostarbeiters from Kyiv Region: Recruitment, Forced Labor, Repatriation (1942-1953)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Shevchuk, P.** (1992). Odyn den pered vyzvolenniam [One day before liberation]. In *U borotbi za ukrainsku derzhavu* (ss. 501-506). Lviv: «Memorial» [in Ukrainian].

²⁵ Марунчак, М. (1996), 126-127.

²⁶ Дубик, М. (2000), 253.

Viatrovych, V. (red.). (2019). *Triumf liudyny. Ukraintsi v natsyystskykh i radianskykh kontstabo-rakh* [The triumph of man. Ukrainians in Nazi and Soviet concentration camps]. Lviv: Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty; Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu; Papuha [in Ukrainian].

Viktorïia Stanovska,

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9500-6426>

Ukrainians in German Mills of death (1941-1944)

The article considers social, political and legal ideas about the deportation of Ostar-beiters from the USSR to Germany during the Second World War. Factual and document-ary source approaches to determining the phenomenon of forced deportation of the population of the USSR are presented. The evidence of a crime against the entire nation of Ukrainians was considered impartially and as fundamentally as possible by the German command. The ability to create underground organizations within the territory of con-centration camps as an element of the resistance movement of Ukrainians against Ger-man enslavement is presented.

World War II caused the concentration camp system to grow to unprecedented pro-portions. In 1940, in occupied Poland, the SS built Auschwitz concentration camps near Auschwitz and Maidanek on the outskirts of Lublin. Each camp was overgrown with a dense network of branches located at a particular enterprise. Ukrainians are one of the many ethnic groups to be sent to the Auschwitz-Birkenau concentration camp. Faced with extremely difficult conditions, Ukrainians began to actively consolidate, creating under-ground self-help groups. Underground networks emerged «from below», gradually es-tablishing contacts, through which they avoided work, obtained additional food rations, and found physically easier work. Gradually, functions were distributed within the group, which clearly correlated with the objective capabilities of a particular prisoner – a member of the group. Like any network, it had a leader who managed and coordinated all the actions of the group. One such group was a group of OUN(b) members imprisoned in Auschwitz, an underground organization called Iskra, which was formed in the sum-mer of 1942 in Wurzen, near Leipzig. By the end of 1944, the group had several hundred members, including Polish and French civilian workers, as well as German citizens living in the surrounding villages and towns, and forced laborers in Leipzig. Thanks to such groups, more than one human life was saved.

Keywords: *Auschwitz-Birkenau, 1941-1944, Auschwitz, labor camps*